

FILEP TAMÁS GUSZTÁV

művelődéstörténész

„MINDEGY, HOGY A SZIKLA KAUKÁZUSI-E, ERDÉLYI VAGY TIBETI”

Bánffy Miklós és a kultúrpolitika, 1926–1939

Az első kérdés, ami fölmerül bennem a cím kapcsán: mennyiben felelt meg a kultúrpolitikusi szerep Bánffy alkatának, habitusának? Korábban a nagypolitika szereplője volt, de saját nyilatkozata szerint éppen ebből a közegeből volt elege, s hazatérve Erdélybe, elsősorban írással akart foglalkozni; másrészt sok olyan elszórt utalással találkozhatunk, hogy a személyes kapcsolatokban hűvös, távolságtartó, gőgös tudott lenni. Kós Károly szerint az igazi mágnást, a parasztot, a meseterembert s a művészt becsülni tudta.¹ Emlékező helikonistáktól úgy tudjuk, hogy a marosvécsi találkozókra igen oldottan viselkedett, az egyik vécsi estén viszont, amikor arisztokraták – nyilván távoli rokonai – érkeztek Vécsre, hogy parolázzanak az írókkal, rögtön bezárult, visszavonult, ridegen viselkedett az új vendégekkel. Régóta érzem úgy, hogy a két, Kacsó Sándor által leírt apró történet együtt jellemzi őt. Az egyik szerint Bánffy a Helikon 1929-es brassói estjének végeztével (Kacsó szerint ide a szászok közül viszonylag kevesen jöttek el, nem úgy, mint az utána következő bankettre, ahol a magyarok részéről természetesen Bánffy mondott tósztot), amikor Mikes Imre, a későbbi Gallicus, aki „egy interjú reményében” „ügyetlenül készségeskedett körülötte, hogy rásegítse” a bundáját, „kissé türelmetlenül” szólt rá az újságíróra:

„– Hagyja, kérem! Egyedül is elég nehéz!”²

A másik történet éppen a nyitottságát mutatja, azt, hogy adott a fiatal paraszti író-újságíró értelmiségi véleményére, fontosnak tartotta a kapcsolattartást, nemzedékek párbeszédét. Eszerint az egyik vécsi találkozón Bánffy „kartón” ragadta a nála majdnem harminc évvel ifjabb Kacsót:

„– *Maguk*, fiatalok – nyomta meg az első szótag hangsúlyát úgy, hogy az *a* betű hangzása inkább az *á*-hoz közeledjék – amolyan konzervatív főúrnak gondolnak engem bizonyára. Hát, hiszen én tisztelem is a konzervativizmust ott, ahol van mit konzerválni. De hát itt mi a fenét érdemes konzerválni, mondja?!”³

Az a gyanúm, a jelenséget, a jellemet Bajor Andornak sikerült megragadnia pontosan és a legtömörebben: „Bánffy Miklós kétségtelenül nem hagyta abba a grófságot, nagyúr volt, tiszteletet adó, tiszteletet parancsoló, közvetlen is, hűvös is, és amint mondják, hol kiszámítottan tékozló, hol pedig ösztönösen krajcáros, mint egy hóstáti piacos ember.”⁴

Bánffy politikai emlékirat-töredékében és egyebütt hazatérésének kizárólag a személyes okait adta meg, s úgy tudom, máig nem került elő olyan dokumentum, amely bizonyítaná, hogy valamilyen döntő politikai küldetést teljesített volna. Azonban nyilvánvaló, hogy a Bethlen-vonal embere volt, s hogy valamiképpen annak szellemiségét képviselte otthon. Ádám Magda is és Major Zoltán is utal rá: nem zárható ki, hogy valamilyen konkrét céllal is érkezett. Azonban nem tartom valószínűnek, hogy ez közvetlen politikai cél lehetett. Az erdélyi Országos Magyar Párt 1925–1926-ban hosszú folyamat eredményeként elnököt választott, Bethlen István szándéka ellenére az ő unokaöccsét, Bethlen Györgyöt – elütve e poszttól a magyar miniszterelnök jelöltjét, az egyébként polgári származású és szemléletű Bernády Györgyöt. Feltételezem, hogy az ekkor hazatérő Bánffy elsősorban tartalékszerepet vállalt, ha vállalt, utóbb erdélyi társadalmi funkciói – református egyházkerületi főgondnokság, az *Ellenzék* című napilap főrészvénysége, takarékpénztári-hitelbanki igazgatósági elnökség, az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyleti-beli szerep – alkalmassá tették a

társadalom valamilyen szintű befolyásolására, módja volt a Magyar Pártétól eltérő orientációt képviselni „nem hivatalosan”, de nagy súlylyal, s érhető módon vált 1939-től a magyar nemzeti kisebbség hivatalos vezetőjévé. Hogy előtte a hivatalos pártvonalat bizonyos kérdésekben vagy időnként opponálta, ha kellett, arról az ő befolyása alatt álló *Ellenzék* című napilap 1926–1928-as cikkei tanúskodnak. Tény, hogy a román kormánykörök szívesen vették a hazatérését, s érzékelhető, hogy az uralkodóház is így volt evvel; valószínűleg azért, mert tudták, hogy gyakorlott – profi – külpolitikusként kevésbé konfrontatív alkat a Magyar Párt úgynevezett jobboldalának tagjainál, s hogy az 1919-es tárgyalásokon a magyar–román közeledést próbálta szolgálni. A magyar párt elit ezzel szemben gyanakodva fogadta. A harmincas évek vége felé is közismert volt ez az ellentét. Bevett terminus volt a „két szomszédvár”-ként emlegetni Bánffy és Bethlen György környezetét.⁵ Kultúrpolitikai összefüggései miatt is érdekes Dsida Jenő egyik, menyasszonyának, Imbery Melindának szóló levele. Ebben⁶ szerepel egy érdekes utalás Bánffy és más erdélyi magyar politikusok lehetséges viszonyára. Dsida írja, hogy Majláth püspök, „aki szegény már nem egészen normális”, többek előtt nekiesett, hogy „roppant tehetéstelen”, évről évre rosszabbul ír, s hogy ő (a püspök) egy igen okos ember ítéletét tolmácsolja. Mint kiderül, Gyárfás Elemérről, a bankszindikátusi elnökről, szenátorról és a Katolikus Status világi elnökéről volt szó. A levél így folytatódik: „Gyárfás most dühöng rám megint, hogy elmentem Vécsre, a Helikonra, és ott beszédet is mondtam, sőt cikket is írtam a Helikonról az Erdélyi Lapokban. Meg haragszik azért is, hogy olyan jóba vagyok Bánffyval, szeretem őt, Bánffy is mindent megtesz értem. Mert tudnod kell, hogy Bánffy és Gyárfás nagyon gyűlölik egymást. Magam hallottam, hogy Bánffy hányszor mondta el Gyárfást társaság előtt gazembernek, csirkefogónak, zsebmetszőnek stb. Bizonyára oka is van rá.”⁷ Bánffy kultúrpolitikájának egészen sajátos esetére is fény derül ebből a levélből. Dsida özvegyének, Imbery Melindának egy a férj levelére vonatkozó megjegyzése szerint Bánffy „megváltotta 3000 lejért” Dsida *Psalmus Hungaricus*át, talán

egyetlen, intranszigiens nemzeti elkötelezettségű versét (amely állítólag azért született, mert Dsidát azzal bosszantották, hogy nem is képes ilyet írni), ugyanis nem tartotta időszerűnek a közlését.⁸

Mindezeknek a kapcsolatoknak, közeledésnek, távolságtartásnak, politikai-kultúrpolitikai koncepciónak lényeges adaléka Bánffy Schöpflin Aladárnak írt – az utóbbi évtizedben többször hivatkozott – levele, melyben a *Fortéjos Deák Boldizsár memoriáléja* című kispikái ciklusa háttérét tárja föl.⁹ „Midőn román állampolgár lettem, néhány itteni magyar vezető ember azt hitte, hogy politikai vezérségre aspirálok. Ezek korántsem örültek annak, hogy ide visszatértem, és elég ügyetlenül még román vezetőemberek előtt is kifejezték ezt” – erre adott válasz volt a ciklus Szent Ferencről szóló darabja. Egy másikat, a „Rágtonrágás oskolájá”-t azoknak a „magyar urak”-nak adresszáltta magában Bánffy, akik, amikor tisztelgő látogatást tett Bukarestben azoknál a román politikusoknál, akik hozzásegítették, hogy megkaphassa a román állampolgárságot, azt terjesztették róla, hogy román–magyar perszónáluniót szervez. (1919-ben valóban fölmerült ez az ötlet, de ekkor, 26-ban „ez a vonat már elment”.) Egy másik írás alapja az volt, hogy az érdekeltek vagy felelősök személyi hiúságból elutasították Bánffynak az Erdélyi Múzeum-Egyletre vonatkozó – a levélben nem részletezett – javaslatát, ajánlatát, egy negyedikben a magyar párt „vezéreiberei” (talán egy párton belüli ellenzéki vonulat néhány tekintélyes tagja?) és vezetősége közötti egyeztetési kísérlete meg hiúsulását dolgozta föl, egy ötödik abból született, hogy „új módit” kezdett a magyar kisebbségi politikában, tudniillik jó személyi kapcsolatok kiépítését román politikusokkal, Brätianuval, Gogával, Argetoianuval. És így tovább. Bánffy véleménye egyébként az volt – ír erről töredékes politikai emlékiratában –, hogy a két nemzet közötti ellentétek rendezhetők lettek volna 1919-ben, s ez a románokon bukott el, amikor a hadsereg végigrabolta azt az országrészt, amelyről visszavonták a Trianonban véglegesülő határok mögé.¹⁰

Kétségtelen, hogy Bánffynak a címben jelölt tevékenysége a meghatározott időszakban a Helikonhoz és az *Erdélyi Helikonhoz*, illetve

az Erdélyi Szépmíves Céhhez kötődik elsősorban. Nem bizonyítható, de legalábbis valószínűsíthető, hogy az íróársaság alapításához Bánffynek több köze van, mint ahogy az a köztudatban él, s mint amennyire dokumentálható. Illetve valószínű, hogy nem egy szál árva alkotóemberként kapcsolódott az erdélyi magyar irodalmi életbe és irodalompolitikába, hanem tervet valószínűsített meg benne és általa.

Nemrégiben, Kuncz Aladárról írva, megkockáztattam azt a kijelentést, hogy Kuncz Kolozsvárra való 1923-as visszaköltözésében, egy „számára testhezállónak tekintett feladat vállalásán kívül” (amelyhez magánéleti okok is járulhattak), része lehetett egy nagyobb koncepciónak is, mégpedig annak, hogy Bánffy Miklós ekkoriban döntötte el, hogy hazaköltözik, s belekezd kultúrpolitikai programjának végrehajtásába. Ezt egyelőre csak az támasztja alá, hogy Kuncz kultuszminiszteri engedéllyel fizetés nélküli szabadságra távozott évekre – mint utóbb kiderült, haláláig – Erdélybe, amihez nyilván nyomós s a miniszteriális szervek által méltányolható ok kellett – s a Bánffy és Kuncz közötti későbbi összehangolt munka. Kuncz 1922 végén a *Keleti Újság*ban kezdett publikálni, de 1923 elején már az *Ellenzék*nél van, amely lap majd Bánffy hátsországa lesz, Bánffy a főrézvényese, s láttuk a Schöpflin-levélből, hogy ott üzent a többi erdélyi magyar politikai irányzatnak. Amikor '23-ban Bánffy megjelenik Kolozsváron, Kuncz rögtön megírja róla az *Ellenzék*be híres cikkét.¹¹ Bánffy pedig posztumusz emlékiratában ejt szót róla, hogy amikor 1923 nyarán először járt otthon a háború óta, akkor merült föl benne, hogy hazaköltözik, szakít a politikával és az írásnak szenteli magát, bár még „nem vált elhatározássá a hazatérés”, hiszen „nagyon nehéz ügynek”, „majdnem képtelen álomnak” látszott.¹² Kós egyik megjegyzése is ad ehhez némi támpontot; Kunczot és Hunyady Sándort szerinte (is) valószínűleg Bánffy javaslatára hívta meg a – szerinte ősi – *Ellenzék* munkatársnak, mert szüksége volt „új, korszerűen színvonalas újságíró-író munkaerőkre”.¹³ Hogy mit látott Bánffy az *Ellenzék*ben, azt egy cikkében pontosan megírta: „... keletkezésének pillanatától nem vidéki lap. Nem uszályhordozója a fővárosi sajtónak, nem visszhangja

a központi irányításnak. [...] Önálló és különleges színvonala van. [...] Az egyetlen valóban erdélyi lap, amely az akkor divatos centralizmus korában, mely minden különlegest, még ha az kiválóságot jelentett is, üldözött és eltiport – különleges mert lenni, más merészelt lenni, mást látott gyakran és meg is merte a mást írni.”¹⁴ Itt nyilvánvalóan a decentralizációnak, illetve a speciális erdélyi problémáknak azokról a távlatairól volt szó, amelyeket Bánffy már a világháború előtt is képviselt, például abban az 1910-es, ismert parlamenti beszédében, amelyben hangsúlyozza, hogy Erdélyt képviseli, de ezt ne tekintse senki valaminő partikularizmusnak.

Visszatérve Kunczcal való kapcsolatára: Bánffy kéri fel az ő *Ellenzék* című lapjánál dolgozó Kuncz Aladárt, hogy vállalja el a szintén az ő főszerkesztésében induló *Erdélyi Helikon* szerkesztését sokkal kisebb bérért, amely feladatot Kuncz azzal vállalta el, hogy ha ez afféle prófétai munka, akkor jöhet!¹⁵

A munkakapcsolat vége Kuncz Budapesten bekövetkezett halála; Kuncz Ödön szerint Bánffy saját családja házsongárdi sírkertjében szeretne volna eltemettetni, de a család, minthogy a legtöbben már odakint éltek, Magyarországon, köszönettel elhárították a „nemes ajánlatot”.¹⁶

Nyilvánvaló, hogy Bánffy nem a vécsi megbeszéléseken kapcsolódott be a *Helikon* munkájába, így a folyóirat-alapításba. Kós Károly például az íróársaság alapításának ötletét is tőle származtatta (bár ezt a gróf tagadta; ő Kuncz-nak tulajdonította a *Helikon* megteremtésének tervét is, elhárítva magáról a dicsőséget). Csak éppen Bánffy nem vállalta a bonchidai házigazdaságot, ezért adott aztán otthont az íróknak Kemény János Marosvécsen.¹⁷ Ezt nem cáfolja az a tény, hogy Berde Mária már 1923-ban Gernyeszegen nyilvánosság előtt fölkinálta az ötletet, sőt magát a nevet is Teleki Domokosnak, aki a megvalósítást nem vállalta, s hogy Kemény, aki ennek tanúja volt, 1925-ben, amikor Bánffy még nem is költözött vissza Erdélybe, Szászrégenben följajánkozott e szerepre.¹⁸ Most a konkrét megvalósulásról van szó. Kós tehát ezt írta erről: „Hogy ez az írótalálkozó kinek volt elsődleges ötlete,

nem tudom. Okom volt ugyan arra a feltevésre, hogy azt Bánffy Pestről hozta magával, viszont Bánffy Kunczra hárította. Mindenesetre ők ketten állapították meg a találkozó sürgős szükségességét. A találkozó sajátos formája – szerkezete, összetétele – *köztudomás szerint* Kuncz Aladár ideája volt, melyet Bánffy is vállalt, de azt már nem, hogy a helye a központos fekvésű bonchidai Bánffy-kastély legyen. Ezért vonták be tervezetésükbe Kemény Jánost, aki aztán vállalta is, hogy ő hívja meg vendégeiül az írókat – akiknek névsorát, állítólag, Kuncz állította össze – vécsi várába.” Kiegészítés ehhez: valószínű, hogy Bánffy ekkor még nem is rendelkezett szabadon Bonchidával, hiszen apja élt még, ő volt a „várúr”.

Bánffy formailag az *Erdélyi Helikon* főszerkesztője – bár kevés kéziratot olvasott el –, a közvélemény szerint a Helikon társaságának vezetője volt, noha hivatalosan még afféle „korelnökséget” sem vállalt. A Szépmíves Céh igazgatóságának pedig az elnöke lett.¹⁹

Viszont évtizedeken át az szerepelt az irodalomtörténetekben, hogy Benedek Elek azért nem hívták el Vécse, mert ez veszélyeztette volna Bánffy vezérségét. Benedek Marcell is leírta ezt, bár *nem* a grófot hibáztatta ezért.²⁰ Ezzel a kérdéssel kapcsolatban az utóbbi években tűnt föl új adat – de ez nem csatolódtott vissza a szakirodalomba. Kós szerint Kemény János az öregurat igenis meghívta levélben – erre nem kapott választ –, később pedig Bánffy és Kós személyesen megkeresték. Benedek azt mondta volna, hogy csak akkor megy el, ha biztosítékot kap, hogy ő fog elnökölni. Bánffy ezt nem ígérhette meg, mondván, hogy a Helikonnak nem lesz szervezete, sem tisztikara.²¹ Minthogy Benedek Elek váltig állította, hogy nem hívták meg, nekünk csak a semmilyen eredménnyel nem kecsegtető töprengés marad, hogy a két szavahihető ember közül melyik nem mondott igazat. Mindenesetre Bánffy tehát nem is lehet a Helikon elnökének minősíteni. Lássunk inkább valamit ottani szerepéből.

Tabéry Géának a Helikon tízéves főnnállása ünnepére írt emlékkönyvében erről az szerepel, hogy „Kivételes szerencse volt ránk nézve”, hogy amikor az írók, napi gondjaik között egyre inkább elun-

ták és „elröstellték” az előfizető- és kiadóvadászatot, egy „előkelő társadalmi kör” vállalta ezt magára. „Amit az írónak saját személyéért röstellnie kellett – olvassuk Tabérynél –, azért Bánffy Miklósnak, Erdély legmagasabb rangú főúrának nem volt mit pirulnia. Ő vállalt helyettünk sokszor kényelmetlen munkát, utazásokat, tárgyalásokat, hogy időnként tele tarsolyban hozza számunkra tucattjával az új pártoló tagokat a Helikonnak.”²² Ugyanő tételesen is beszél Bánffy a szervezés terén kiütköző „kemény agilitása”-ról; részben ő szervezte a helikonisták budapesti nyilvános bemutatkozását. Kóssal előre föl-utazott a magyar fővárosba, majd fogadták ott a később érkező írókat. Az est előtt, melyre megszerezték a bukaresti engedélyt is, és meghívták rá a budapesti román követség képviselőit (sőt, amely előtt Bukarestben is rendeztek egy estet, még inkább biztosítva így a legalitást), Bánffy Reviczky utcai palotájában „házi főpróbát” tartottak, s a gróf „órával a kezében ellenőrizte a felolvasások időtartamát”. Az esten, Ravasz László püspök üdvözlő beszéde után ő szólt „néhány elfogódástól elcsukló köszönőszót” a fővárosiakhoz.²³ Feltehetően ugyanezen az esten hangzott el – illetve ennek beharangozásaként jelent meg – az a szöveg, amelyben Bánffy mintegy arra szólítja föl a magyarországi, budapesti olvasóközönséget, hogy a helikoni irodalmat vonják ki az „anya”-országi irodalmi vitákból, illetve ne a pesti klikkharcok szerint értékeljék. Emögött valószínűleg az is ott áll, ami akkoriban szintén Tabéry könyvében volt olvasható: bizonyos kolozsvári kör vagy körök egyszerre jelentették föl a Helikon tagságát ez előtt az út előtt Bukarestben mint sovínisztákat – Budapesten pedig mint nemzetárulókat. (Igazolja ezt Bánffy Schöpflinnek írt, már idézett levele is; eszerint az abban tárgyalt novellák egyike abból táplálkozott, hogy az előadás idején „némelyek jónak látták innen Kolozsvárról egy vezércikket küldeni valamely B[uda]pesti lapnak, mely minket Helikon írókat [sic!] hazaárulókként állít be”.²⁴ A szerkesztő azonban a cikket nem közölte, viszont megmutatta Bánffynak, aki aztán az Ellenzékben közreadott apokrif novellában jelezte a konfidenseknek, hogy azonosította őket.

Bánffy ebben a beszédben nem védekezik a vádak: „szakadárság”, „adyzmus” és „transzylvanizmus” ellen – bár megemlíti őket, mégpedig éppen ebben a sorrendben –, hanem elmagyarázza, hogy nagyon egyszerű létszükséglet volt a csoport létrehívása: „Ne keressenek tehát előadásunkban semmi olyan hangot, amely egyik vagy másik irodalmi pártnak szolgálatában áll.” A körön belül nincs pártoskodás, nincsenek mellékcélok, nincs közvetlen politika, csak a magyar szó, a magyar irodalom szolgálata. Ha az írók hangja szokatlan, ez sem program, hanem a természet törvénye.²⁵

Miért is kell megállnunk itt egy pillanatra? A fönti megjegyzések egyrészt arra vonatkoznak, hogy az irodalmi schisma, a magyar irodalom kettészakadásának-szakításának vádja tarthatatlan – a Helikon első számaiban ezt kilenc erdélyi író tételesen is cáfolja; Bánffy nem, de már főszerkesztőként jegyzi a lapot, s elképzelhetetlennek tartom, hogy ne lett volna szerepe abban is, hogy éppen Ravasz László püspököt (aki a schizma-vádat először fölvetette) kérték meg a vendégek hivatalos üdvözlésére –, másrészt arra, hogy a Helikon egységéből nem fogják kizárni például a Magyarországon „destruktívnak” tekintett polgári radikális emigránst, és a többi októbriát, s nem érvényesítenek felekezeti kizárolagosságot sem. Harmadrészt: az alakuló erdélyi magyar irodalom igenis elődjének tekinti Ady Endrét. Maga Bánffy éppen az Ady védelmében könyvet író Makkai Sándor püspök kérésére vállalta el az Erdélyi Református Egyházkerület egyik főgondnoki tisztségét – 1927-ben Makkainak ez a könyve, a *Magyar fa sorsa* kapta meg a kiküldött bizottság döntése alapján a Kemény János és felesége által följánlott helikoni „adományt”, de Makkai a 30 000 lejről lemondott a beteg Tessitori Nóra szavalóművésznő javára. Különben éppen 1929 elején jelent meg az a felhívás, amelyet többek között Bánffy Miklós, Benedek Elek és Tamási Áron is aláírt, és amelyben ez is szerepel: „Ady Endrének, az ősi tehetségnek nem volt egyéni élete. Az ő élete a magyarság ezeréves életének sürített szimbóluma volt, egész nagyságában, egész szerencsétlenségében – egész elrendeltségében. Nem azért szakadt ki fajából, hogy gyűlölje, sze-

resse, magasra csillogtassa, avagy ostorozza. Ő fájának elválaszthatatlan, kiválaszthatatlan homogén része, talán a pszichéje, talán az öntudata, talán az önítélete, talán egy idegcentruma, talán a vérkeringése volt. Döntő fontosságú, száz alakban megjelenő erőforma a magyarság roppant testében.”²⁶

Bánffy-nak a Helikonban és a Szépmíves Céh-nél végzett munkájánál essék szó illusztrátori teljesítményéről is. Kezdetben a Céh minden könyvét illusztrálni akarták, de hamar rájöttek, hogy nincs rá kapacitásuk, valószínűleg azért is, mert az illusztrálást, borító- és kötéstervezést nem tudták megfizetni, Kós az ilyen munkáiért külön honoráriumot sosem kapott, nem is igényelt, ezt hivatali munkája részének tekintette, s úgy tudja, hogy Bánffy – aki pedig mindig látható örömmel vette föl az írásaiért kiutalt honoráriumot, s egyébként is igen takarékos ember volt –, a könyvillusztrációkért szintén nem kapott pénzt. Bánffy például Tamási Ábel-regényeinek illusztrálását maga, önként vállalta.²⁷ Mindhárom irodalmi műnem több műfajában született művekhez készített rajzokat, sőt, tanulmánykötetbe is. Például az *Erdélyi Helikon antológiája* első, 1927-es változatához, Áprily Lajos első drámájához, az *Idahegyi pásztorokhoz*, Berde Mária verseihez – *Seherezáde himnusza* – és regényéhez – *Földindulás* –, Kemény János *Kutyakomédia* című regényéhez, Makkai Sándor *Magyar fa sorsa. A vádlott Ady költészete* című tanulmányához és Ágnes című regényéhez, Reményik Sándor és Tompa László verseskötetéhez – *Két fény között*, illetve *Válogatott versei* –, az Ábel mindhárom kötetéhez. Végül egy teljesen elfeledett marosvásárhelyi – utóbb Budapestre költözött és egyébként az egykor a Magyar Gyógyszerész Szakszervezet megalapításában részt vett – író, Székely Jenő kispolgár-regényéhez, *A Csehi-családhoz*. (Csehi különben versekkel kezdte a pályáját, Szép Ernő írt előszót 1916-os verseskötetéhez.) De ha az *Erdélyi Helikonban* megjelent rajzait nézzük, még szembetűnőbb, hogy hányféle irányzat képviselőjét tudta méltányolni – vagy találta érdekesnek: az 1929-es évfolyam közli Dsida Jenőről, Markovits Rodionról és Szántó Györgyről készült rajzát – ők akkor első ízben kaptak meghí-

vót Marosvécsre –, az 1930-as pedig Hunyady Sándor-portróját. Ez utóbbi ott van Hunyady Sándor első drámájának – *Feketeszárú cse-resznye. Színjáték három felvonásban* – Szépmíves Céh-kiadásában is, de eredetileg abban a Helikon-számban volt látható (s talán ahhoz is készült), amelyben a lap regisztrálja a darab magyarországi sikerét. A Markovits-arcképet odatettük legutóbb az *Aranyvonat* új Kriterion-kiadásának hátlapjára – köztudott egyébként, hogy Markovits és a Helikon viszonya – szerintem nem a szervezet hibájából – megromlott. A Szántó-rajz születéséről maga az ábrázolat „tárgya” emlékezett meg; Marosvécsen föl kellett olvasnia valamit, de nem vitt magával írást; míg a kastélyszobában gépelt, az inas megkérdezte, nem zavaráná-e, ha a gróf úr bejönne és lerajzolná. Ezen a találkozón foglalt olyan határozottan állást Szántó Bánffy Martinovicsról írott, jobb- és baloldalról egyaránt támadott drámája mellett egy kettejük közti beszélgetésben, hogy a gróf a szöveg kiadása mellett döntött,²⁸ s a mű védelmében tanulmányt is írt az *Erdélyi Helikonba*, visszaverve a mindkét irányból érkező vulgárisan aktualizáló kritikákat.²⁹ Az *Erdélyi Helikon* első száma elején, az 1928. 1. számban egy Sipos Domokos emlékének szentelt Bánffy-rajzot találunk; ő volt a Helikon első halottja. Korábban az ő szanatóriumi gyógykezelésében szintén Bánffy segített, ő szerzett ingyenes helyet Budakeszin, de ebből is egy itt most nem részletezhető polémia kerekedett. Teljes egészében még föltáratlan háttér-munkájához tartozik, hogy 1928-ban Baumgarten-díjra ajánlja Tamási Áront, erről fönmaradt Babitshoz írt köszönőlevele, 1935-ben pedig pénzsegélyre Dsida Jenőt (ennek eredményéről nincs adatom). Ő kéri Babitsot a haldokló Kuncz Aladár frissen megjelent *Fekete kolostor*ának méltatására (illetve Kovács László Helikon-szerkesztő Babitshoz írt levelét utóirattal látja el).³⁰ Ahhoz az irodalomtörténeti pályázathoz, melyet Szerb Antal műve nyert meg, ő gyűjtötte össze a pénz nagy részét.³¹

Az, hogy a jobb- és baloldaliságot egyaránt kerülte, talán kiderült az eddigiekből is. Gondolom, ezt igazolja még, hogy (tudomásom szerint) egyetlen élő politikus könyvéről írt recenziót – szintén az *Erdélyi*

*Helikon*ba –, s ebben többek között „államférfiú tárgyilagosság”-ot tulajdonít az ekkoriban ellenzékiivé váló, liberális, s később a nácik által koncentrációs táborba hurcolt Gratz Gusztávnak – akivel IV. Károly visszatérési kísérletei idején nem állt azonos platformon.³²

Bánffy tekintélye aligha az Erdélyben írt és megjelent munkáiból eredt a húszas években a magyarok körében sem – de „vezéri szerep”-ére román munkában is van utalás; az ebben a korszakban román irodalomtörténész-kritikustól a romániai magyar irodalomról megjelent egyetlen kötetben. Ion Chinezu 1930-ban kiadott monográfiájában nem egészen egy oldalt szentel Bánffynak. Ekkor még a világháború utáni erdélyi magyar irodalomhoz való hozzájárulása Bánffynak egyetlen regény, a *Reggeltől estig*. A román tudós – a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon szerint Kristóf Györgynél doktorált – is csak ezt az egyetlen Bánffy-művet nevezi meg, ennek szerkezeti megoldásait méltatja. De a könyvben ott áll egy mondat, mely szerint Bánffy, akinek néhány darabját Budapesten mutatták be először, irodalmi hírnevet hozott magával, egyébként pedig az erdélyi magyar szellemi életben jelentős szerepet tölt be az *Erdélyi Helikon* vezetőjeként.³³ (Még két román tudósnek van önálló műve a Trianon utáni erdélyi magyar irodalomról. Nicolae Balotă magyarul *Romániai magyar írók 1920–1980. Írói arcképcsarnok* címmel Vallasek Júlia fordításában 2007-ben megjelent portrégyűjteményében nincs Bánffy-tanulmány, de a fordító-nak és a szerzőnek a kötet elejére illesztett beszélgetéséből kiderül, hogy az efféle hiányok nem ízlésbeli okokban lelik magyarázatukat, hanem az idő és az alkalom hiányában – például Tamási Áronról sincs portré a kötetben. A harmadik idevágó könyvben, Gavril Scridonében – *Istoria literaturii maghiare din România, 1918–1989* – már van egy Bánffy-fejezet, bár kétségtelenül apró: négy nyomtatott oldal a több mint 600 oldalas kötetben.

Bánffy e korszakban megjelent művei közül a *Maskara* című drámát bizonyosan még Magyarországon írta (Budapest, 1926), a *Martinovics*ot nem tudjuk biztosan, hogy itt-e vagy ott (megjelenése: Kolozsvár, 1931). A *Fortéjos Deák Boldizsár memóriáljáról* már szól-

tam. A *Reggeltől estig* (Kolozsvár, 1927) az *Emlékeimből* (Kolozsvár, 1932) azért íródott meg, mert Kuncz mint szerkesztő kéziratot rendelt az *Erdélyi Helikon*ba. A harmincas évek második és harmadik harmada az *Erdélyi történet* megírásának ideje. Ez arra utalhat, hogy a tekintélye kezdetben inkább a kultúremberé, nem annyira az íróé.

Lássunk példát arra, hogyan gondolhatta el, milyen apró lépésekkel lehet – önfeladás nélkül – szolgálni a román–magyar kulturális közeledést. 1934-ben Octavian Goga fordításában megjelenik románul *Az ember tragédiája*. Bánffy az *Erdélyi Helikon* következő évi első számában rövid cikket ír e tény regisztrálására, kiemelve a fordítás egy vonatkozásban egyedi voltát. Az opust már a XIX. század nyolcvanas éveiben lefordították német és cseh nyelvre, később újra németre, angolra és franciára. Mindegyik esetben vagy nyersfordításból készült az átültetés, vagy pedig egy, az adott idegen nyelvet „kitűnően bíró” magyar íróember munkájaként. Ez az első eset, hogy „egy nép mondhatni első poétája ülteti át a maga nyelvére. Átülteti közvetlenül, segítség nélkül a saját tudásának egyéni visszhangjára, átülteti az, akit úgyszólván a román nemzet »poeta laureatus«-ának címe illetne meg, ha e cím úgy, mint Angliában, adományozás tárgya volna”. Goga már fordította Petőfit és Adyt is, „újraköltötte őket az ő poétalelkével és írói készségével”, s most betetőzi ezt Madách művének fordításával. Maga a román változat nyelvileg is jelentős munka, egyébként mindegyik fordítás között a leghívebb; ebből a cikkből derül ki számomra egyértelműen, hogy Bánffy olvasott románul, ugyanis arra hivatkozik, hogy a román szöveg néhány részletét összevetette az eredetivel: „Valóban elbűvölten álltam meg. Madách szavai szólnak hozzánk; olykor kissé darabos nyelvezete pedig Gogának dalamos és gazdag nyelvén.” Tudjuk, hogy Bánffy nagyon szerette Madách művét, többször írt róla, illetve előadásairól, meg is rendezte a szegedi szabadtéri játékokon, egyik utolsó ismert írásában pedig az áll, hogyan készítené filmet belőle. Azonban ha pusztán esztétikai vonatkozású cikket akartak volna közölni a fordításról, azt megírhatta volna Kádár Imre is. Azonban ez a cikk a kultúrpolitika része; nem

elsősorban azért, mert Bánffy a „gyűlölséggyártó világban” emberileg is nagy tettként értékeli a román költő produktumát, hanem a zárómondat miatt, amelyből kiderül, hogy egy közösség nevében nyilatkozik meg: „Az Erdélyi Helikon ez alkalommal hálás szeretettel üdvözli Goga Octaviant”.³⁴ Egyébként nem tartom kizártnak, hogy Bánffy valamiféleképpen segíthetett is Gogának a fordítás folyamán. Amikor a Szegeci Szabadtéri Játékokon 1934-ben az ő rendezésében bemutatták *Az ember tragédiáját*, az egyik neves külföldi vendég éppen Goga volt, Bánffy meghívására érkezett Szegedre. (Ezt az előadást, amely valamiképpen összefüggött Klebelsberg Kunó és Bánffy korábbi közös terveivel, s ilyképpen is egy „kulturpolitikai” program részének tekinthető, angol és amerikai lapok is méltatták.)

Azt mondtam az imént, hogy ha csak szakmai fogadtatást rendezett volna a Helikon Goga munkájának, erre a célra kitűnően megfelelt volna, ha Kádár Imrével íratnak róla cikket a folyóiratba. Ugyanis 1934-ben Kádár fordításában jelent meg az új román irodalom öt színműve – az *Erdélyi Helikon* adta ki őket a Romániai Magyar Pen Club megbízásából. Az, hogy kiadóként az *Erdélyi Helikon* van jelölve, nem az annak írói eredményeit közreadó Erdélyi Szépművés Céh, szintén demonstratív értékű, mint ahogy az is, hogy Budapesten adták ki, az első kötethez – természetesen – Bánffy Miklós írt rövid előszót. Az öt kötet – ahogy Bánffy mondja – „a román irodalom öt remekműve”: Caragiale *Az elveszett levél* című, még Magyarországon is ismert darabja, Goga *Manole mestere* – ennek témáját, illetve alapmotívumát a magyar Kőműves Kelemen balladájával szokták együtt emlegetni, a műért hozott áldozat a tárgya, talán perzsa vándormotívumból ered, s Bánffy helyesen állapítja meg őskori eredetét –, Victor Eftimiu *Prometheusa* (Bánffy megjegyzi, hogy Budapesten is bemutatták, ki kellene deríteni, hogy nem éppen az ő közbenjárására-e), aztán Ion Minulescu és Ion Marin Sadoveanu egy-egy színműve. Bánffy rövid előszavában azt hangsúlyozza: a Helikon már indulása pillanatában eldöntötte, hogy amit tud, megteszi az Erdélyben élő népek kultúrájának megismertetéséért, amint azt előadásaikon is hirdették. S hogy „a

magyar írás szolgálata mellett a lelki megértést is kívánjuk szolgálni”, s erről később sem mondtak le, noha „napról napra súlyosabbá válik ez a mi kiengesztelő munkánk, mind reménytelenebbnek látszik”; a „korszellem, úgy látszik, nem a megértést keresi, hanem a leigázást”. Mindenesetre hangsúlyozza, hogy a „lelki megértés” elősegítése végett vettek részt az erdélyi Pen Club alapításában, s ez munkált bennük, amikor – két évvel a drámák előtt – szintén Kádár fordításában kiadták a román népballadák magyarra fordított kötetét. A drámafordításokkal „nemcsak a mi erdélyi magyar kultúránkat szolgáljuk, de parányi munkásai vagyunk az általános emberi gondolatnak” is – szerepel az előszóban.³⁵ Ide (is) kapcsolódik az *Erdélyi Helikonnak* az a cikke, melyet Bánffy tollából közölt Goga, a volt miniszterelnök elhunytá alkalmából. „Nem életrajzát írjuk”, kezdi Bánffy, s azzal folytatja, hogy „általános irodalmi méltatását” sem; a politikus Gogáról csak annyit jegyez meg, hogy a csucsai paktum megkötése előtt „elsőnek ő látta meg a megértés és egymásra találás szükségét és áldásos voltát”. De ennek pertraktálását sem érzi a Helikon feladatának. Ő csak „arról az emberről” beszél e vezércikkben, „aki mindenkor az erdélyi magyar kultúra lelkes pártfogója és istápolója volt”.³⁶

Az utóbbi időben többször elhangzott, hogy az *Erdélyi Helikon* a *Nyugatot* tekintette mintának, ám ott nem kapta meg az elvárható megbecsülést, s hogy talán maga Babits (is) idegenkedett a regionális alapokra építendő irodalomtól. Ezt a vádat maga Babits cáfolta, illetve pontosította az előbb a folyóiratban közölt, utóbb *Erdély* címmel az 1941-es kötetébe – *Írók két háború közt* – is fölvetett jegyzeteiben; e könyvben csak a számára legfontosabb alkotókról, alkotásokról, jelenségekről szóló tanulmányait, kritikáit szerepeltette.³⁷ Kifejti itt, hogy sosem a „helyi színek” alkalmazását vagy az erdélyi hagyományok megjelenítését tartotta veszélyesnek, hanem a „regionális öntudat” túltengését, mely teret adott a dilettantizmusnak, de nem tűrte a kritikát – tehát a „védekező kollektivitás szellemé”-t. „Az erdélyiség maga fémjelzésnek és irodalmi nemeslevélnek számít. Megmaradt az a megszokás, mely még a legszegényebb erdélyi írásban is a nyelv és

szellem elnézést és halált követelő szolgálatát látta.” Az erdélyi irodalmat sajnós önmagában szokták tekinteni, márpedig a cél az értékrend-alakítás szempontjából is az, hogy az összmagyar irodalom rendszerében mérjék: „magyar irodalom csak egy van, egyetlen föld, melynek termő talaja a magyar nyelv”. Igazi és vitathatatlan értéket lát viszont Babits abban a szemléletben, amely a Szépmíves Céh *Erdélyi Csillagok* című könyvében megnyilatkozik; e munkában neves erdélyi írók, kezdve Kóssal, Balázs Ferencsel, Tamásival, jeles régi erdélyi gondolkodókat és alkotókat idéztek meg esszéikben – sőt, a partiumiakat is a magukénak tekintik, hiszen Pázmány Péterről és Adyról is szerepel írás a könyvben, s az egész művet, a kész produktumot a marosvécsi házigazdának, Kemény Jánosnak nyújtották át. Az e könyvről írt Babits-jegyzetben szerepel eredetileg az általam címnek választott passzus, amelynek szövegkörnyezetét az érthetőség kedvéért hosszabban kell idéznem: „Ez a transzszilvanizmus nem található jobb és szebb kifejezést az irodalomban, mint ha azoknak a nagy erdélyieknek hagyományait követi, akik egyszerre tudtak erdélyiek és magyarok és európaiak lenni, s erdélyiségükkel a magyarságot és Európát dúsabbá tették. Ilyen értelemben a marosvécsi Helikon nagyon jól választotta meg ünnepi kiadványának anyagát. Szívbeli örömmel olvastam ezeket az esszéket Erdély nagyjairól, noha egymásik némi provinciális naivsággal túlozza hőséne európai jelentőségét, s szerzőik írástudása sem mindig tökéletes. Vannak köztük lelkes szakemberek írásai, akik védtelenül esnek a frázisba és a képza-varba. De még ezeken is áthat valami igaz melegség és líra: egyik sem száraz, tudákos értekezés, s legtöbbjük hangja nagyon távol áll a felületes és fölünyes újságíró-tónustól is. A legjobbakat a legjobb erdélyi írók írták, s némelyikük valóban szép példája a nagyközönség elé szánt ismeretterjesztő esszének. Hőseikről bizonytal nem sok újat mondhatnak, de annál több újat és érdekeset tudnak mondani az erdélyi sorsról és lélekről, s a magyarsághoz és Európához való viszonyáról. Ezt példázzák a különös és tragikus erdélyi nagyok, akiknek sora a könyvben a híres Kolozsvári testvérekkel kezdődik, a prágai

Szent György-szobor alkotóival..., őket követve vonulnak föl egymás után Dávid Ferenc, a hitújító, Misztótfalusi Kis Miklós, a nyomdász, a két Bolyai, matematikusok, Kőrösi Csoma, a világjáró. Sorsukban csakugyan meglepő párhuzam érződik; titánok ők, de Sziszüphosz is titán volt, s Prométheusz is, akit végül vadon sziklához láncoltak az irigy istenek. Mindegy, hogy a szikla kaukázusi-e, erdélyi vagy tibeti. A sziklán is a fény szomjasai: »Erdélyben születni s Európát kívánni«, mint az egyik esszé szerzője kifejezi. [...] Az az erdélyiség, melynek példáit és hagyományait ez a névsor adja, sohasem lehet idegen a magyarsággal és Európával.”

Tulajdonképpen már itt be lehetne fejezni ezt az írást azzal a megjegyzéssel, hogy ez az *Erdélyi csillagok* című kötet is részben Bánffy produktuma; esszét vagy tanulmányt nem írt bele – csak a második kötetbe, egyik mesteréről, Székely Bertalanról –, de a koncepció kialakításában része volt, s az előszót, melyben a szövegegyüttest a közösség tagjai átnyújtják Keménynek, ő jegyezte.³⁸ Ebben nagyon egyszerűen ott szerepel, hogy a Helikon „Erdély ősi szellemé”-t képviseli, mely valaha először mondta ki a vallásszabadságot. De az egész úgy folytatódik Bánffynak az *Erdélyi Helikonban* közölt, Babitshoz írt nyílt levelével.³⁹ Az áll benne többek között, hogy maradéktalanul egyetért azzal: szigorúbb kritikai szemléletre van szükség, de hisz ezt éppen az az évi helikoni tanácskozás is megállapította. Kimondottan igénylik a magyarországi szellemi életből érkező bírálatokat, a szűk erdélyi íróközösségben sajnos nincs „elegendő távlat” a „pártatlan kritikára”. Igaz tehát, hogy Erdély nem fogadhatja el a káros hatású „salvus conductus”-t. S megerősíti, hogy – bár „Az erdélyi bélyeget nem mi találtuk ki” –, „az a transzilvánizmus, melyről szólsz, nem szűkíteni akarja a szellem határait, hanem tágítani”; a partiumiak „erdélyivé avatásával” pedig, írja, a fejedelemség kori hagyományt követik. S valóban azt az utat vállalják szilárdan, amire Babits utalt a megidézett erdélyi csillagok kapcsán: amit azok nyitottak, „akik egyszerre tudtak erdélyiek és magyarok és európaiak lenni”.

JEGYZETEK

- ¹ A közügyekről. Utolsó beszélgetés. In „*A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni*”. Benkő Samu beszélgetései Kós Károllyal. Kós Károly rajzaival és metszeteivel. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1978. 130– [138.], különösen 130.; 132.
- ² Kacsó Sándor: *Fogy a virág, gyűl az iszap*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1985. (Tények és Tanúk), 345.
- ³ Kacsó Sándor: *Fogy a virág, gyűl az iszap*. I. m., [490.]
- ⁴ Bajor Andor: Bánffy Miklós Erdélyi története. In *Erdélyi csillagok. Újabb arcok Erdély szellemi múltjából*. Szerkesztette: Kántor Lajos. Héttorony Könyvkiadó, [Budapest, 1990], 31.
- ⁵ Tételesen lásd pl. Szentimrei Jenő: Miért ütnek minket? In uő: *Sablon helyett csillag. Publicisztikai gyűjtemény*. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta: Balogh Edgár. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest 1968. 372–374.
- ⁶ A teljes levél és a rá vonatkozó jegyzetek: Dsida Jenő – Imbery Melindához. Kolozsvár, 1934. július 13. In Dsida Jenő: *Séta egy csodálatos szigeten. Cikkek, riportok, novellák, levelek*. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta: Marosi Ildikó. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1992. 418–422.; 554–555.
- ⁷ I. m., 421.
- ⁸ I. m., 555.
- ⁹ Innen idézem: Sas Péter: Bánffy Miklós ismeretlen arca (Adalékok az életmű megismeréséhez). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2001. 5–6. sz., 722–723.
- ¹⁰ Bánffy Miklós: Huszonöt év. In uő: *Emlékezések – Irodalmi és művészeti írások*. [Sajtó alá rendezte: Dávid Gyula.] Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2012. 183–184.
- ¹¹ Kuncz Aladár: Kisbán Miklós. In uő: *Tanulmányok, kritikák*. Összeállította, utószóval ellátta: Pomogáts Béla. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1973. 187–[189.]
- ¹² Lásd ehhez: Bánffy Miklós: Huszonöt év. In uő: *Emlékezések – Irodalmi és művészeti írások*. I. m., 322.
- ¹³ *Kós Károly levelezése Czine Mihállyal*. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága – Anyanyelvi Konferencia, [Budapest] 2000. 97.
- ¹⁴ Bánffy Miklós: Ötven év. In uő: *Emlékezések – Irodalmi és művészeti írások*. I. m., 401.
- ¹⁵ Bánffy Miklós: Kuncz Aladár. In uő: *Emlékezések – Irodalmi és művészeti írások*. I. m., 403.
- ¹⁶ „Lehet, hogy szörnyű fájdalom közepette nem találtam meg a kellő szavakat – írta Kuncz Ödön majd két évtizeddel később –, nem tudtam megértetni Bánffyval, hogy Dadit nem adhatjuk oda. Tény, hogy Bánffy ezért megharagudott reám. Még most is haragszik – 1949-ben.” Kuncz Ödön: *Napló (Részletek)*. www.lato.ro/vendor.php/Kuncz-Ödön/554/
- ¹⁷ Utolsó letöltés: 2012. január 3.
- ¹⁷ *Kós Károly levelezése Czine Mihállyal*. I. m., 98–99.

- ¹⁸ Tabéry Géza: *Emlékkönyv*. Gondozta: Tavaszai Hajnal. Utószó: Vallasek Júlia. A Nagyvárad Ady Társaság Könyvkiadója, Nagyvárad, 2003 (NAT Könyvek), 72–74.
- ¹⁹ Kós Károly – Bánffy Miklóshoz, 1926. november 12. In *A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája (1924–1944)*. Közzéteszi: Marosi Ildikó. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1980, I. köt., 68.
- ²⁰ „Ezt a szerepet [ti. a vezérét] [...] érthető és talán megbocsátható személyi várakozásokkal, az akkortájt hazajött Bánffy Miklós grófnak szánták. Nyugodtan megnevezhetem itt Kisbán Miklóst: azóta Benedek Elek is, én is megismerkedtünk vele és tudjuk, hogy ő sajnálta legjobban a satellesek buzgólkodását.” Benedek Marcell: *Magyar író tragédiája 1929-ben*. Benedek Elek utolsó évei. [Budapest], Szerző, [1930], 44.
- ²¹ Kós Károly *levelezése Czine Mihállyal*. I. m., 91–92.
- ²² Tabéry Géza: *Emlékkönyv*. I. m., 83–84.
- ²³ I. m., 87–89.
- ²⁴ Sas Péter: *Bánffy Miklós ismeretlen arca (Adalékok az életmű megismeréséhez)*. I. m., 722.
- ²⁵ Bánffy Miklós: *Az Erdélyi Helikon*. In uő: *Emlékezések – Irodalmi és művészeti írások*. I. m., 399–400. A szöveg – a kötetbeli jegyzet szerint – eredetileg a *Literatúra* 1928. 10. számában jelent meg.
- ²⁶ Szobrot Adynak. [A szoboralap intézőbizottságának felhívása.] *Brassói Lapok*, 1929. január 28., 3.
- ²⁷ Fenét igyekeztem én a hosszú életre! In *Közelképek. Húsz romániai magyar író. Az interjúkat készítette: Marosi Ildikó. Fényképezte: Erdélyi Lajos*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1974, 12–13. Lásd még Délelőtti beszélgetés grafikáról, könyvművészetről. In „A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni”. I. m., [38.].
- ²⁸ Szántó György: *Fekete éveim. Regény*. Erdélyi Szépmíves Céh, Kolozsvár, [1934], *Az Erdélyi Szépmíves Céh 10 éves jubileumára* kiadott díszkiadás, [2. köt.], 139.; Bánffy Miklós: *Előszó a Martinovichhoz, amely mégsem az, és ezért a könyv végére került*. In uő: *Emlékezések – Irodalmi és művészeti írások*. I. m., 355–356.
- ²⁹ Szántó György: *Perújítás Kisbán Miklós Martinovics drámája ügyében*. Kisbán Miklós Martinovics c. drámája most jelent meg Kolozsváron az Erdélyi Helikon kiadásában. *Erdélyi Helikon*, 1931. 2. szám, 147–155.
- ³⁰ Lásd az erről szóló leveleket, Sas Péter: *Bánffy Miklós ismeretlen arca (Adalékok az életmű megismeréséhez)*. I. m., 720–721., 723.
- ³¹ Kuncz Aladár – Babits Mihályhoz, 1930. október 1. In *A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája (1924–1944)*. I. m., I. köt., 273.
- ³² Bánffy Miklós: *A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920*. Írta: Grátz [sic!] Gusztáv. Magyar Szemle Társaság kiadása. B[uda]pest, 1935. *Erdélyi Helikon*, 1936. 3. sz., 216.
- ³³ Ion Chinezu: *Aspecte din literatura maghiară ardeleană (1919–1929)*. Societatea de maiene, Cluj 1930, 123.

- ³⁴ Bánffy Miklós: Az ember tragédiája románul. In uő: *Emlékezések – Irodalmi és művészeti írások*. I. m., 414–415.
- ³⁵ Bánffy Miklós: Előszó a román drámaírók könyvtára c. sorozathoz. In uő: *Emlékezések – Irodalmi és művészeti írások*. I. m., 406–407.
- ³⁶ Bánffy Miklós: Goga Octávián. *Erdélyi Helikon*, 1938. 6. szám, 385.
- ³⁷ A Nyugat elektronikus változata alapján – de a modern helyesírási szabályoknak megfelelően – idézem: epa.oszk.hu/00000/00022/00595/18762.htm Utolsó letöltés: 2014. január 5.
- ³⁸ Legújabbán lásd Erdélyi csillagok címmel: *Emlékezések – Irodalmi és művészeti írások*. I. m., 413.
- ³⁹ Bánffy Miklós: Babits Mihálynak. In uő: *Emlékezések – Irodalmi és művészeti írások*. I. m., 415 – 417.